

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІКУ ОСОБИ В ПОСТАНОВАХ ПЛЕНУМУ ВЕРХОВНОГО СУДУ УКРАЇНИ

CRIMINAL-LEGAL CHARACTERISTIC OF THE AGE OF THE PERSON IN THE PLENUM RESOLUTIONS OF THE SUPREME COURT OF UKRAINE

Вовк М.З.,

*аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету ННІППЕ*

Львівського державного університету внутрішніх справ

Досліджено роз'яснення, які містяться в постановах Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ, що стосуються віку суб'єкта злочину та віку потерпілого від злочину. Проаналізовано відповідність цих роз'яснень положенням теорії кримінального права та нормам кримінального закону. Зроблено висновок, що окремі з них є сумнівними і недостатньо обґрунтованими.

Ключові слова: вік, суб'єкт злочину, потерпілий від злочину, роз'яснення, Пленум Верховного Суду України.

Исследованы разъяснения, которые содержатся в постановлениях Пленума Верховного Суда Украины по уголовным делам, что касаются возраста субъекта преступления и возраста пострадавшего от преступления. Проанализировано соответствие этих разъяснений положениям теории криминального права и нормам криминального закона. Сделан вывод о том, что некоторые из них являются сомнительными, а также недостаточно обоснованы.

Ключевые слова: возраст, субъект преступления, пострадавший от преступления, разъяснение, Пленум Верховного Суда Украины.

The article deals with the clarifications of the age of the subject of the crime and the age of the victim of the crime contained in the plenum resolutions of the Supreme Court of Ukraine concerning criminal cases. The compliance of these clarifications with the principles of the theory of criminal law and the norms of criminal law is analyzed. It is concluded that some of them are questionable and inadequately substantiated.

Key words: age, subject of the crime, victim of a crime, clarifications, the plenum of the Supreme Court of Ukraine.

Постановка проблеми. Внаслідок судової реформи 2010 року, обумовленої набранням чинності Закону України від 7 липня 2010 р. «Про судоустрій і статус суддів», були істотно змінені обсяг і зміст повноважень Верховного Суду України, було скасовано повноваження його Пленуму надавати судам роз'яснення з питань застосування законодавства. Однак низка постанов Пленуму Верховного Суду України, що містить роз'яснення законодавства, і була видана до набрання чинності відповідного Закону, продовжує діяти в частині, що не суперечить чинному сьогодні законодавству. Це загальна практика правонаступництва – якщо немає ніякої спеціальної вказівки в законі, якщо відповідні нормативно-правові акти не були скасовані, то вони діють у частині, що не суперечить законодавству, навіть якщо були ліквідовані органи, які їх приймали [1, с. 9]. Виходячи із того, що на сьогодні суди й надалі під час розгляду конкретних кримінальних проваджень продовжують керуватися роз'ясненнями, які містяться в постановах Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ, вважаємо за доцільне проаналізувати роз'яснення щодо віку суб'єкта злочину та віку потерпілого від злочину.

Стан дослідження. Роз'яснення Пленуму Верховного Суду України з питань віку суб'єкта злочину та віку потерпілого від злочину у кримінально-правовій літературі не аналізувалися комплексно жодним автором. Лише окремі науковці аналізують деякі роз'яснення Пленуму Верховного Суду України з питань віку суб'єкта злочину та віку потерпілого від злочину, досліджуючи інші кримінально-правові

проблеми (наприклад, В.М. Бурдін [2] в межах дослідження кримінальної відповідальності неповнолітніх, Н.О. Антонюк [3], Р.Л. Максимович [4] – відповідальності за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи тощо).

Метою цієї статті є аналіз роз'яснень Пленуму Верховного Суду України з питань віку суб'єкта злочину та віку потерпілого від злочину на предмет їх відповідності положенням теорії кримінального права та нормам кримінального закону.

Виклад основного матеріалу. Окремі постанови Пленуму Верховного Суду України містять роз'яснення щодо мінімального віку суб'єкта деяких складів злочинів. Зокрема, у п. 21 Постанови Пленуму Верховного Суду України (далі – ПП ВСУ) від 30 травня 2008 р. № 5 «Про судову практику в справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» звертається увага на те, що за зґвалтування (ст. 152 КК України) та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК України) підлягають кримінальній відповідальності особи віком від 14 років. За вчинення інших злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, передбачених ст. 154-156 КК України, відповідальність можуть нести особи, яким до вчинення злочину виповнилось 16 років [5]. У п. 3 ПП ВСУ від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля» зазначено, що суб'єктами злочинів проти довілля можуть бути особи, які досягли 16-річного віку [6]. Абз. 1 п. 15 ПП ВСУ від 15 квітня

2005 р. № 5 «Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» містить роз'яснення, що «суб'єктом злочину, склад якого передбачено в ст. 209 КК України, може бути фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку, а стосовно вчинення тих чи інших правочинів, ще й набула повної дієздатності у випадках та порядку, передбачених законом, і не була обмежена у дієздатності або не позбавлена її судом» [7]. Таким чином, рекомендації Пленуму Верховного Суду України щодо мінімального віку суб'єкта відповідних складів злочинів відповідають положенням ст. 22 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Слід погодитись із роз'ясненням, яке міститься у п. 3 та абз. 1 п. 4 ПП ВСУ від 27 лютого 2004 р. № 2 «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» про те, що суб'єктом складу злочину передбаченого ст. 304 КК України та іншими статтями цього Кодексу (ч. 3 ст. 300, ч. 3 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, статтями 323 і 324), котрі є щодо неї спеціальними нормами, може бути лише особа, яка досягла 18-річного віку [8]. Як зазначає В.М. Бурдін, об'єктом цих злочинів є відносини, що пов'язані з нормальним становленням неповнолітнього – його фізичним, психічним і (або) соціальним розвитком. Держава повинна особливо піклуватись про своє молоде покоління, тому і встановлює норми, спрямовані на посилену охорону неповнолітніх. Але ця охорона встановлена для захисту неповнолітніх від осіб, які вже сформовані. Інакше кажучи, в даному випадку об'єкт охороняється від протиправного шкідливого зовнішнього втручання з боку тих осіб, які вже не мають такого посиленого захисту – дорослих [2, с. 47]. А.А. Байбарін пише, що коли аналогічні діяння вчиняються особою, яка не досягла 18-ти років, то говорити про вчинення нею посягання на вказані суспільні відносини є неправильним, оскільки таке посягання (за логікою закону) здійснюється лише «ззовні» – повнолітньою особою: в протилежному випадку слід визнати, що, самотійно вчиняючи злочин, особа у віці до 18 років повинна нести підвищену відповідальність за вчинення посягання на суспільні відносини в сфері нормального розвитку і виховання неповнолітніх і малолітніх [9, с. 105].

Однак на сьогодні у вказаній постанові не враховано змін, які були внесені до зазначених вище статей КК України та те, що ст. 300 та 303 КК України викладені в новій редакції. Аналіз КК України дозволяє зробити висновок, що на сьогодні спеціальними нормами щодо тієї, що передбачена у ст. 304 КК України, є: ч. 2 ст. 181, ч. 3 ст. 300, ч. 4 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3, 4 ст. 303, ч. 2, 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. 323, ст. 324 КК України.

У постановах Пленуму Верховного Суду України правильно, тобто на основі відповідних норм кримінального закону (ст. 26 і ч. 1 ст. 28) та положень доктрини кримінального права, роз'яснено питання про те, що особи, які не досягли віку, з якого може настава-

ти кримінальна відповідальність, не є суб'єктами злочину, а отже не беруться до уваги під час з'ясування кількісної ознаки групи осіб [5; 10]. Раніше Пленумом Верховного Суду України це правило ставилось під сумнів щодо окремих видів злочинів, пов'язаних із заподіянням шкоди особі. Зокрема, наприклад, в ч. 2 п. 14 ПП ВСУ від 27 березня 1992 р. № 4 «Про судову практику у справах про звалтування та інші статеві злочини» містилось роз'яснення, що «дії учасника групового звалтування підлягають кваліфікації за ч. 3 ст. 117 Кримінального кодексу і у тому разі, коли інші учасники злочину через неосудність, недосягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, або з інших передбачених законом підстав не були притягнуті до кримінальної відповідальності» [11, с. 111].

У ПП ВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» роз'яснено, яким чином має поступити суд у випадках, коли санкцією закону, за яким засуджується особа, передбачено лише такі покарання, які з огляду на її вік не можуть бути до неї застосовані. Зокрема, у абз. 7 п. 8 цієї постанови зазначено, що суд повинен закрити справу і звільнити особу від кримінальної відповідальності або постановити обвинувальний вирок і звільнити засудженого від покарання [12]. У п. 18 ПП ВСУ від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини неповнолітніх» вказано як вирішити це питання щодо неповнолітнього, а саме: звільнити його від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, або закрити справу і звільнити його від кримінальної відповідальності, або постановити обвинувальний вирок і звільнити засудженого від покарання [13]. Виходячи з особливостей вчиненого злочину та особи винного не завжди таке вирішення цієї проблеми є правильним. Тому заслуговує підтримки пропозиція В.І. Тютюгіна про те, що уникнути відповідних проблем на практиці можна шляхом доповнення ст. 103 КК України положенням, яке дозволить суду призначити неповнолітньому покарання більш м'яке, ніж передбачено санкцією, у випадках, якщо закріплені в санкції види покарання не можуть бути призначені неповнолітньому чи може бути призначений лише один, найбільш суворий вид покарання із тих декількох, які альтернативно нею передбачені [14, с. 48]. Вважаємо, що в КК України можна закріпити норму, яка б дозволила суду призначати покарання у вигляді громадських або виправних робіт особам пенсійного віку, що продовжують працювати, у випадках, якщо закріплені в санкції види покарання не можуть бути призначені таким особам чи може бути призначений лише один, найбільш суворий вид покарання із тих декількох, які альтернативно нею передбачені. Адже станом на 1 жовтня 2011 р. після досягнення пенсійного віку продовжують працювати 1,3 млн осіб [15, с. 9].

Вік як ознака потерпілого від злочину описується в нормах КК України за допомогою таких понять, як «новонароджена дитина» (ст. 117, ч. 2 ст. 135 КК України), «дитина» (ст. 148, ч. 1 ст. 150, ст. 166, ч. 1 ст. 169 КК України), «малолітній» (наприклад, ч. 2 ст. 146,

ч. 3 ст. 149, ч. 4 ст. 152 КК України), «неповнолітній» (наприклад, ч. 3 ст. 120, ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133, ст. 141 КК України), «особа, яка не досягла статевої зрілості» (ст. 155 КК України), «особа похилого віку» (ст. 365-2 КК України). Зміст понять «новонароджена дитина», «дитина» та «особа похилого віку» не розкривається у постановках Пленуму Верховного Суду України. У двох постановках Пленуму Верховного Суду України містяться роз'яснення змісту понять «неповнолітній» та «малолітній». Так, у п. 6 ПП ВСУ від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» розкривається зміст поняття «малолітня дитина» як потерпілий від злочину, передбаченого п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України [16], а у п. 10 ПП ВСУ від 30 травня 2008 р. № 5 «Про судову практику в справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи» – зміст понять «малолітній» та «неповнолітній» як потерпілих від злочинів, передбачених ст. ст. 152 та 154 КК України [5]. У названих постановках дано таке розуміння аналізованих понять, що й у Сімейному кодексі України та Цивільному кодексі України. Таким чином, на думку Пленуму, поняття повинні мати єдиний зміст для всіх галузей права.

Одним із негативних моментів, на нашу думку, є те, що Пленум Верховного Суду України в Постанові від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи», роз'яснюючи зміст поняття малолітньої дитини як потерпілого від злочину, передбаченого п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України, чомусь не вважає за потрібне розкрити зміст поняття «неповнолітній» як потерпілий від злочину, передбаченого ч. 3 ст. 120 КК України. Крім цього, на жаль, в постановках Пленуму Верховного Суду України чомусь не розкривається зміст понять «малолітній», «неповнолітній», які є потерпілими від інших злочинів, передбачених Особливою частиною КК України.

Відповідно до абз. 2 п. 16 ПП ВСУ від 30 травня 2008 р. № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи» статева зрілість – це такий фізіологічний стан організму людини, який характеризується здатністю до повного виконання статевих функцій. В абз. 2 п. 16 вище названої ПП ВСУ міститься таке роз'яснення: «за змістом Правил проведення судово-медичних експертиз (обстежень) з приводу статевих станів в бюро судово-медичної експертизи, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 р. № 6, особи як жіночої, так і чоловічої статі віком до 14 років вважаються такими, що не досягли статевої зрілості» [5]. Отже, на підставі цього можна зробити висновок, що особи віком до 14 років повинні завжди виступати потерпілими у складі злочину, передбаченого ст. 155 КК України. Однак видається, що слід погодитись з висловленою в кримінально-правовій теорії позицією, що особа, яка не досягла 14-річного віку, може бути потерпілим у складі аналізованого злочину у випадках, коли вона добровільно вступила у статеві зносини, усвідомлюючи характер і значення дій, що з нею вчиняються

винним. Якщо ж винний вступив у статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості і 14-річного віку, за видимої добровільності з її боку, яка при цьому не усвідомлювала характеру і значення дій, що з нею вчинялися винним, то вчинене за наявності усіх необхідних ознак складу злочину є звалтуванням малолітньої чи малолітнього з використанням безпорадного стану, повинно кваліфікуватись за ч. 4 ст. 152 КК України [17, с. 67-69].

Верховний Суд України вважає, що ставлення суб'єкта злочину до віку потерпілого можливе у будь-якій формі вини – як у формі умислу, так і у формі необережності. Так, у п. 4 ПП ВСУ від 27 лютого 2004 р. № 2 «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» передбачено, що кримінальна відповідальність за втягнення неповнолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність «настає як у разі, коли доросла особа знала про неповнолітній вік втягнутого, так і тоді, коли вона за обставинами справи повинна була або могла про це знати» [8]. У п. 6 ПП ВСУ від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» роз'яснено, що вбивство малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) як кваліфікуюча ознака наявна тоді, коли винний достовірно знав, що потерпілий є малолітнім, припускав це або за обставинами справи повинен був і міг це усвідомити [16]. Відповідно до п. 10 ПП ВСУ від 30 травня 2008 р. № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи» кримінальна відповідальність за вчинення звалтування неповнолітньої чи малолітньої особи або насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом щодо такої особи настає лише за умови, якщо винна особа усвідомлювала (достовірно знала чи припускала), що вчиняє такі дії щодо неповнолітньої або малолітньої особи, а так само, коли вона повинна була і могла це усвідомлювати [5].

М.В. Сенаторов звертає увагу на використаний в постановках термін «припускав». Цей вчений зазначає, що у законодавстві про кримінальну відповідальність цей термін характеризує вольовий момент психічного ставлення (ст. 24 КК України). Оскільки психічне ставлення до потерпілого від злочину (як і до будь-якої іншої окремої об'єктивної ознаки складу злочину) охоплюється інтелектуальним елементом вини, необхідно, щоб це відображалось саме тими термінами, які традиційно характеризують такий елемент. Тому пропонує замінити слово «припускав» на словосполучення «усвідомлював можливість» [18, с. 192-194, 201].

Оскільки в нормах КК України у вказівці на вік потерпілого немає терміну «завідомість», то важко не погодитись із тим, що ставлення суб'єкта злочину до віку потерпілого можливе у будь-якій формі вини, навіть у формі необережності. Однак законодавче визначення необережності не дає можливості конструювати цю форму вини до інших обставин об'єктивної сторони злочинів, в тому числі і віку потерпілого, крім наслідків. У ст. 25 КК України законодавець, ха-

рактикуючи необережну форму вини, ставить її наявність в залежність від відношення суб'єкта злочину до суспільно небезпечних наслідків. Вік потерпілого не відноситься до категорії суспільно небезпечних наслідків, це ознака потерпілої особи. Законодавець ніяк не визначає ситуацію, коли б під час умисного здійснення злочину винний не знав, але допускав або міг, або повинен передбачати яку-небудь ознаку вчиненого ним діяння. Таким чином, роз'яснення Пленуму Верховного Суду України щодо ставлення суб'єкта злочину до віку потерпілого не відповідає положенням КК України.

Під час вчинення злочину винний може помилятися щодо фактичного віку потерпілого. Фактична помилка щодо віку потерпілого впливає на кваліфікацію вчиненого. Якщо винний допустив фактичну помилку щодо віку потерпілого, то таке діяння не розглядається як вчинене при кваліфікуючих ознаках. Так, у п. 10 ПП ВСУ від 30 травня 2008 р. № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» зазначено, що неповнолітній або малолітній вік потерпілої особи не може бути підставою для кваліфікації вказаних дій за ч. 3 чи 4 ст. 152 КК України або ч. 2 чи 3 ст. 153 КК України,

якщо буде доведено, що винна особа сумлінно помилялася щодо фактичного віку потерпілої особи [5].

Пленум Верховного Суду України у п. 5 постанови «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» до чинників, що можуть викликати безпорадний стан, відніс малолітній та похилий вік особи [5], а у п. 13 постанови «Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» – лише малолітній вік особи [19].

Висновки. В цілому більшість положень, які є в роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України, відповідають КК України і доктрині кримінального права. Окремі роз'яснення Пленуму Верховного Суду України надаються спірним та сумнівним у зв'язку із їх неповнотою чи необґрунтованістю. Сподіваємось, що Пленум Вищого спеціалізованого суду, на який сьогодні покладено обов'язок давати роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування спеціалізованими судами законодавства під час вирішення справ відповідної судової юрисдикції, не повторюватиме відповідних помилок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мазур М.В. Місце роз'яснень Пленуму Верховного Суду України в системі джерел права України: минуле та сучасність / М.В. Мазур // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Юридические науки». – 2011. – № 1. – Т. 24 (63). – С. 3–12.
2. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія / В.М. Бурдін. – К. : Атіка, 2004. – 240 с.
3. Антонюк Н. Проблемні питання кримінально-правової кваліфікації злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості / Н. Антонюк // Вісник Львівського університету. – Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 159–168.
4. Максимович Р.Л. Спирні позиції Верховного Суду України з питань відповідальності за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи / Р.Л. Максимович // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Серія юридична. – 2009. – № 3. – С. 202–209.
5. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : ПП ВСУ від 30 травня 2008 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>.
6. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля : ПП ВСУ від 10 грудня 2004 р. № 17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>.
7. Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : ПП ВСУ від 15 квітня 2005 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-05>.
8. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : ПП ВСУ від 27 лютого 2004 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04>.
9. Байбарин А.А. Уголовно-правовая дифференциация возраста : монография / А.А. Байбарин. – М. : Высшая школа, 2009. – 252 с.
10. Про судову практику у справах про злочини проти власності : ПП ВСУ від 6 листопада 2009 р. № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09>.
11. Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини : ПП ВСУ від 27 березня 1992 р. № 4 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах : Видання четверте. – Х. : «Одіссей», 2008. – 528 с.
12. Про практику призначення судами кримінального покарання : ПП ВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03>.
13. Про практику застосування судами України законодавства в справах про злочини неповнолітніх : ПП ВСУ від 16 квітня 2004 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04>.
14. Тютюгин В.И. Некоторые вопросы реализации норм об особенностях уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних / В.И. Тютюгин // Питання боротьби зі злочинністю. – 2004. – № 8. – С. 47–50.
15. Право на пенсію та його реалізація за сучасним законодавством України : довідник / Н.М. Хуторян, М.М. Шумило, Я.В. Сімутіна, М.П. Стадник [та ін.]. – К. : 2012. – 208 с.
16. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : ПП ВСУ від 7 лютого 2003 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.
17. Брич Л.П. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи за законодавством України / Л.П. Брич. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 84 с.
18. Сенаторов М.В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / За науковою редакцією д-ра юрид. наук, проф., академіка АПРН України В.І. Борисова. – Х. : Право, 2006. – 208 с.
19. Про судову практику у справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : ПП ВСУ від 26 квітня 2002 р. № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02>.